

267
M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser. 671

Title: *Akhyāta Wādātha*

671

671

~~3112~~ आख्यानवादार्थः

॥	Akhyātā wādārtha	॥ Title
॥	॥ Shiromani	॥ Author
॥	॥	॥ Editor
॥	॥	॥ Year, Vols.
॥	॥	॥ Publisher
671 ॥	॥	॥ Remarks

आवा

१

मूल

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ सकलार्थेन मः ॥ ॐ मः ॥ आख्यातस्य लोवा अः ॥ यच्च निपाके करेति रित्यलार्थं करोतीति नानुसूया
 तविवरणेन ॥ व्यवहारादिव बाधकं विना विवरणारपि युक्तं ॥ किं करोतीति प्रश्नेष्वतीत्युत्तरस्य पक्षार्थकत्वं विनाऽनु
 ययते ॥ अचेतने रथोगच्छतीत्यादौ अनुकूलव्यापारेण प्रतीतिप्रोक्तं ॥ अन्तरीयगमनानुक्रमेणोदनादिमतिगच्छती
 त्यप्रयोगात् ॥ रथोगच्छति ज्ञानानि रथित्यतस्तेरेष्टि विद्यते निद्रातिरसादौ क्रियानुकूलकृतिव्यापारयोरप्रतीतिर्ग
 त्यादिमात्रं पचते तदुलः इत्यादौ अन्वया बोधेन प्रतीतिरेवास्मयत्वेन श्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वेनिरुद्धलक्षणा ॥ चै
 त्रं पचति तदुलोमेन यः पचत्यर्थं प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन सा साश्च यस्य अस्त्युत्पन्नतया संबंधविधया तभ्रानसा
 भावादि नितुनव्या ॥ कृत्वा यत्नोभिधायकत्वं ॥ क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेपि यत्नजन्यत्वात्तत्त्वप्रतिसंधा
 नात्सहकुर्यात् कृत्वा कृतव्यवहारात् ॥ इति वादिवहाश्रयपरत्वेन केपदस्य मत्वाश्रयत्वबोधकत्वात् ॥ क्रियायाः सतदनु
 कूलव्यापारसंबन्धनार्थे क्रियाश्रयकारकमात्रं वाकर्तृपर्यं स्यात् ॥ अपरयोगच्छतिगमनं करोति बीजादिना अं
 कुरः कृतः इति विनापि यत्नं कृतं प्रयोगान्तस्त्वाचकत्वं ॥ कर्तृपदे च कृतो यत्नेतिरुद्धलक्षणा ॥ यदि क्रियाश्रयमा

तथा २

६३

राम

१

कलव्यापारयोर्धोतुराश्रयतुतिः स्मृताः कलत्रयानव्यापारान्तिष्ठत्यस्तु विशेषणं

त्रेन तत्प्रयोगः ॥ एवं चाचेतनेपि पचतीति प्रयोगात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतिर्बाधकं विना गोपालस्योगाज्जनकव्या
 पारएवास्मात्तार्थं ॥ तदुल्लेख्यगारेश्चनपाकादिजनकत्वमितिनातिप्रसंगः ॥ कथं तर्हि पचतीत्यादौ पाकपक्षानुभव
 इति चेन्न ॥ यत्नाविना भूतपाकादिना क्रियाविशेषेण कारणतया अनुमानात् ॥ पचति पाके यत्नवानिति तु तात्पर्यविव
 रणं ॥ अथवा धर्मिणोपि वाच्यतापत्तेः ॥ अथैवं यत्नस्य वर्तमानत्वेन प्रतीयेत ॥ न सापेक्षार्थत्वात् ॥ अथवा धर्मिणोपि
 यायां स्वार्थव्यापारेणैव धर्मिणोर्देवर्तमानत्वाद्यनुभावकत्वं स्यात् ॥ न च पाकजनकवर्तमानव्यापारेण वर्तमानव
 लोभुमानं ॥ यत्नविगमपि वा पारानुवृत्तः ॥ धर्मिणोपि निष्ठा च यत्नस्य प्रतीयेत तद्यधिकरणस्य व्यापारस्यापि वा
 के जनकत्वात् ॥ चेतस्याविना भूतचेतत्वादिविशेषितेन यत्नानुमानमिति चेत् ॥ चेतत्वाद्विप्रतीतावपिशोभनं पचती
 त्यद्विशोभनादौ शोभनादः पाकयत्नवत्त्वं अनुभूयत इति ॥ सत्यं ॥ तत्रापि आख्यातस्य जनकयत्नत्वात् साधिकात्वात् ॥
 मेवं ॥ जनकव्यापारत्वं अपेक्ष्यत्वाद्यवेन जनकयत्नस्यैव शक्यत्वात् ॥ यत्नप्रपहाय जनकमात्रेणैव स्विता घवातया ति
 चाचेतनेपि प्रयोगोपि मुख्य एवेति चेत् ॥ अपवत्सापि जनकादृशवति पचतीति प्रयोगायति पाकजनकादृश

जनक ३

ति

पचतीति

अ.
२

जनकृतेरवनपाकजनकत्वं मानाभावात् ॥ अतएव क्षित्यादौ जनकत्वे साधेत जनकादृष्टजनककृतादिना अर्थानिरप्र
संगोपि प्रयुक्तः ॥ भावनाभावात् शक्तिनिराकरणा यदहं साक्षात्कृतं जनकतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् ॥ यन्ममात्रं
शक्यं विषयित्वं जनकत्वे वा संसर्गमार्गीरया भासत इति ॥ तु न्याः ॥ कर्तृकर्मणी लकारवाच्ये चैत्रः पचनिते इलः प
च्यतनिसामानाधिकरण्यात् रोधात् ॥ अन्वया कर्तृकर्मणोस्तृतीयो द्वितीयायं तः तयोस्तपि हिताधिकारियत्वा
त् ॥ कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् ॥ कर्तृसंख्याभिधानात् मिधाभाभां नियामः ॥ न च चैत्रेण च द्रोष्टृत्वादौ विना
पितृ संख्या प्रसीते ॥ क्लृप्तशक्तेस्तु परवसंख्यापस्ति सिंभवेति न तदभिधायकत्वे मिति वाच्यं ॥ चैत्रो मेन
श्च गच्छत्वादौ विनापि तादृशसु पद्धित्वादिप्रसयात् ॥ त्यागवादेकवचनत्वादिनैवैकत्वादौ शक्तत्वाच्चैतपि नास्ति ॥
कृतासंख्यानभिधानात् ॥ किंच एकत्वादिना संख्यानभिधानेन नियमः ॥ पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्वाकांसावशात् राम
तर्ककर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य इति रत्नात्कर्तृकत्वादिना त्वं कर्तृकर्मणि च आत्मनेपदत्वेन शक्तिमिधाने कर्त्री २
देरपि ३ मिधेयत्वं ॥ शक्तो शक्तता शक्यतावच्छेदकपोश्च गोखमधिकं ॥ तस्मादाख्यातत्वेन कर्तृकर्मणि च आत्म

नेपदत्वेन शक्तिरिति ॥ एकवचनत्वादिना तेनैवैकत्वादौ शक्तिरिति ॥ एकपदोपात्तत्वाच्च संख्याया वाच्यतामिति
त् ॥ कर्तृकर्मबोधकत्वं चैकदाऽयत्नत्वात् ॥ अतो मेनः मयतेते इल इत्यादयो न प्रयोगाः ॥ कर्तरि यकोऽसाधुत्वाच्च पच्य
ते चैत्र इत्यादयोपि न निवेष्ट्याकरणाः ॥ अत्र वदंति ॥ भावनाविशेष्यसंख्याया अन्वयः समानपदोपात्तत्वेनैकाव्ययित्वस्यो
द्धितत्वात् ॥ भावनायाश्च विशेष्यत्वान्वाच्ययोग्यः कर्मत्वाद्यतवद्दः प्रथमांतपदी पस्त्वाप्यः तथैव साकोसत्वात् ॥ चैत्रे
ः पचयतिते इलः पच्यत इत्यादौ कर्तृकर्मणोः प्रथमांतपदी पस्त्वाप्यः तथा भावनाविशेष्यत्वमस्ति तत्रैव संख्यानवयः ॥ चै
त्रेण सुप्यतगगनै नखीयते इत्यादौ प्रथमांतपदाभावात् तदर्थस्य भावनायां विशेष्यत्वेण तयोव अन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्
भवावस्थावाधितत्वाच्च भावनायां विशेष्यविरहात् अनचित्तैव संख्या एकवचनंतु साधुत्वार्थः ॥ अतएव स्वापस्य द्वित्ववत्त्वे
पि औत्सर्गिकमेकवचनमेव ॥ एवं च भावनायातिडां यथायं वर्तमानत्वादी ह्यसाधनत्वादिकमर्थः ॥ तद्वधात्वं एवावे
ति ॥ तथैव प्रत्ययात् ॥ तदवोधकादीनां घनादीनां प्रयोगसाधुतामात्रं ॥ भावनायाश्च कर्तरि आशयत्वेनैकर्मणि यनरम
याच्यः न च कर्तृकर्मभिधायकत्ववत्त्वात् साकमपि तथैव अन्वयबोधकत्वं ॥ अतो मेनः या पचयतिते इलः तं इलं पचते मेन

आ-वा ३ मैत्रः पयिते तं डल ह जेन प्रयोगा ॥ भावना च या पारमात्रोपलक्षिका त्वेव तना लो धात् ॥ विभिन्ना भोधमी भ्यां मेक धर्म बोधक
 त्वं लक्षणो सामानाधिकरण्यमसिद्धे ॥ संभवा द्वापाद शो तु न वा र्थिते ॥ अथ तं डल पवति चेत् ॥ इत्यत्राशयतया चैत्रोक्त भावना विरोध
 ॥ चैत्रेण पयिते तं डल ह तत्तं डल सु कथं ॥ विषयतयति चेत् ॥ २ येन गम्यते यामः ॥ इत्यादौ स विषय या पारानभिधाने का गति
 ॥ अत्र प्रोक्त ॥ मैत्रेण पयिते तं डल ह तत्तं मैत्र निघ पा क भावेना विषयो मैत्र निघ भावना विषयो पा क ज न फल रा ली वान्ते
 डलः प्रतीयते इति साक्षात्परं पर या वा धा द वि शिष्यो ग्राम रति ॥ न व्याप्नु ॥ भावना दरा र्था न त्व भुत्वा हा धे य त्वं त ती ये लि
 संख्या मात्रं वा ॥ संबंधस्तु पचतीत्यादा विव वा र्थार्थ ॥ अस्तु च फल कर्मणो रपि संबधस्तथा ॥ फलं तु क स्या र्थ ॥ नु व न द पि
 तथा प्र कारी भूय भा समानत्वात् फल व छिन्ने क्रिया या धा क र्थ त्वे पि क्रिया ज न फल भावात् ॥ विरोधेण विरोध भा राम
 व स्य विपर्यय स सा च स्यात् ॥ तस्मात्सलमात्मने पदार्थ ॥ स्यं च ति ड प स्थापिता या भावना या क्रिया विषयिण्या च फ ३
 ले अच ये फल स क्रिया ज न त्वं न लभेत ॥ भावना विषय स च क्रिया या फल च ये ति ड प स्थापित भावना या क्रिया पा वि
 रोधत्वात् तस्मात् न कृत न नियमो भवेत् ॥ तस्मात् कृत न मिधा य क भाव कर्म ह द्यो मि ह त रा क सु पो र ल द्य या भावना या वि

शिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः ॥ सुवर्णकृतेः क्रियाविरोधत्वेनेवाच्यस्य सुसन्नत्वात् ॥ कर्तृकर्मवृत्तिकर्मणो
 पिअभिधाने नियमान्नातिप्रसंगो न वा पयिते तं डल मैत्र इत्यादयः प्रयोगाः ॥ ति ड प स्थाप्य या स्मात्वा या भावना या
 इव ग्रथमातपरोपस्थाप्येनेवाच्यो व्युत्पन्न ॥ चैत्रो गता गनो ग्रामो मित्रा प की गनं पुरं ॥ भोक्ता त्वयति प कानि भुक्ते
 पक्ता प सार्यतां मिता दौ यो सामानाधिकरणा धनया लुप सत्ता कर्तृकर्मणी कृद्वाये ॥ चैत्र स्प न स मित्रा ह मो घटा त्व
 द्य क प रोऽपरो वेत्यादा विव पदार्थता व छे द्वा ने व ह सा दिता धा धा ल ग्रा न्वयः ॥ तथे व सा को शे त्वात् ॥ अस्तु वा कृत्वा
 दिव रित सर्व कर्त्रा दिना से म न्वयः ॥ पुरज भाक्त साधारण स फला दित र्क्ष ण कर्म त्वे स्यै क्त्वा दित द्वा ण कर्तृ त्व स्य च अ न
 मिधाने द्वितीयादयः ॥ कृता विशिष्टाभिधाने विरोधेण स्याभिधानात् ॥ पक्ष धा त्तर प्रत्यये त्वे वै व कृतो राक्तिः ॥ यो
 चक्रादिपदे तु सामानाधिकरण्या नुरो धा न्ति वि शिष्टे लक्षणे ति ॥ तन्न ॥ भाव कृतो पि कृति वा च कता पतेः ॥ धातुत्वा
 दिव रित तस्मात्तस्मात्तत्त्वैव लक्ष्यत्वात् ॥ यदपि कर्तृ कृतो पिराक्तिः कृति विशिष्टे लक्षणे ति ॥ तदप्य सत् ॥ यतो वि
 ना अवच्छेदकं रूपं रा क्यत्वा स भवात् ॥ गोत्वत्वादिना शक्तौ वा निगोरवात् ॥ अस्तु वा ग वा दि पदानां गोत्वा दि विशि

आ.
४

संभवये॥ विशिष्टोत्तराणां तु शक्यत्वं विधीयेत केवलं विविशेषणस्वारसिकप्रयोगविशेषज्ञानमवेति॥ एवं वगताया
मोगम्यते ग्रामसादाफलस्य कदाचन पदभाभिवलाभास्तथा धाराधातोस्तन्मूलमप्यापारविशेषमात्रवाचकत्वात्
तो ग्रामे गच्छति ग्रामस्य गुणसादो द्वितीयादश्च फलजनकत्वं लक्षणे कर्मत्वमर्थः॥ फले च शान्तिपदिका यो विशेषण
त्वेनाचति फलमात्रं वार्थः॥ जनकत्वं तु संसर्गमर्पादात्तन्मूलमिति चेत्॥ तदसत्॥ ग्रामे गच्छतीत्यदो द्वितीयादितः फल
सामान्यत्वाभेपिनियतसंयोगविभागाद्यलाभोत्पन्नविशेषावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थः॥ इतरथा त्याज्यमिप्रभृती
नां पर्यायतापत्तेः॥ न वापि गम्यते ग्रामसादो ग्रामादेः फलसंयोगादित्यालित्वं तु कुतः प्रतीयत इति चेत्॥ तद्वच्छिन्नव्या
पारवाचि धातुसमभिधाहारादेव यथेष्टसाधनचवाविकृत्वा विधेरेव स्वर्गकामादिपदसमभिधाहारात् स्वर्गादि
जनकत्वं॥ तयोः प्रतीतिस्तिष्ठत्युक्तं पोरिष्टफलत्वाभात् स्वर्गफलत्वाभावेत्यनुदेतत्॥ असुवावच्छिन्नविशेषवाच
कत्वादेरिव सुत्यतिवशादेव प्रकृत्यन्तावच्छेदकफलतन्मूलमिति चेत्॥ तत्राविचकारस्यातर्क्योत्तरयि विशेषणरूपेण बोधकत्वं॥ अ
पि च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं॥ न तु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमात्रं॥ गमियसोः कर्मत्वस्य पूर्वसिद्धे

रोस्येहेश्वरपरिचयोः प्रसंगात्॥ फलोलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वात्वेव च धातुसंक्रमत्वव्यवहाराभात् सुजातामादेः
तादृशधातुयोगएव च कर्मप्रत्ययः॥ तत्र च द्वितीयया आधेयत्वं अभिधीयते॥ तत्र आकोशादिविध्यात्वात्तयावच्छेदकेपि
फले अन्येति॥ अतएव अस्याः परार्थाविताधेयत्वं बोधकसप्तमीतो मेव॥ अस्तु वा किमस्मिन् स्पष्टद्वितीयाया अपि फ
लमर्थः॥ आस्तो वा फलव्यापारोऽप्येव धातोर्थः॥ विशिष्टस्त्वेव च फलत्वमर्थः॥ भूमिप्रयोजि विहजो विजहानि मसि
रुहं॥ न हि स्वात्मानमित्यादौ प्रयोगस्य सुरुधातुक्रियाविधिपरसमवेतत्वमपि कर्मप्रत्ययार्थः॥ इयोस्तु विशिष्टोपसर्
त्वं सुपाप्रकृत्यथापैसिकं लिङादिना च सार्थफलप्राप्तये सिकं प्रत्याप्नोते घटं जानाति इच्छति कुरुते चैत्रो मैत्रेया ज्ञायते इष्यते
क्रियते च इत्यादौ सविषयपरीचीभिधाविधातुयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथं विषयित्वं विषयत्वं च कर्तृनिद्राजन्यत्वं त
नीयया च आधेयत्वं बोध्यते॥ अत्र च बोधेतु अयं विशेषोपदेककर्तृकर्तृक्षेत्रयत्वं तत्र क्रियानत्र विषयता तत्र कर्मविशे
षणं॥ अत्र कर्मणि विषयता तत्र क्रियानत्राधेयत्वं तत्र कर्तृति॥ ज्ञातो ज्ञानघटसादो कर्मकर्तृकज्ञाविषयानयप्रति
योगिबोधकत्वं॥ यत इत्यादौ च यत्नादिनोपस्थापितं यत्ने विषयत्वेनानान्वयोऽपि तद्देयत्वेन यदस्वाभात्॥ अतए

अर्थ
५

वाभुंजोनेपिभोजनायततसादयः प्रयोगाः॥ धातोरर्थः प्रयो फलोः॥ अनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रेवाभारमात्रं सज्ज
न्यजनकभावः संसर्गप्रयत्नस्य॥ लडादितिहायर्थोवर्तमानतादी हसाधनत्वादिके एकपदोपान्तत्वरूपप्रत्या
सत्तात्तत्रैवान्वे॥ तभावप्रयत्नस्य चकारेऽनुकूलव्यापार एवार्थः॥ तेन व्यापारयोः सत्त्वे फलानुत्पाददरायां याको भवि
ष्यतीति प्रयोगाः॥ नचाव्यापारविगमे फलसत्त्वे याको विधत्ते॥ नापि च दभस्तत्त्वोर्मिथः संयोगवन्निप्रयोगम
नामित्यादि॥ प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वो विकर्मत्वं फलनिष्ठाद्येयत्वे द्वितीयादि
नाव्यापारनिश्चयततीयादिनाभिधीयत्वे॥ एवं च तदुत्पत्तिचैत्रं तस्य तदुत्पत्तिफलविशेषजनकव्याख्या
नचैत्रोमेत्रेण पश्यते तदुत्पत्तिस्त्वमेव निष्ठाव्यापारजेन फलविशेषशाली तदुत्पत्तिः॥ फलव्यापारयोर्विशे
षणविशेषभावभदनकर्मप्रत्ययव्यवहारः॥ वस्तुतस्तु आख्यातस्येव ततीयाया अपि व्यापार एवार्थः॥ कर्मा राम
ख्यातस्य धात्वर्थफलानि सपित्तं अधिकरणत्वं कर्मकृतः फलानयः कर्तृकृतश्च व्यापारश्चैव कर्मकर्तृसामा ५
नाधिकरणवानुसंधानज्ञानातीत्यादिप्रयोगे च पूर्वोक्तेभिरिति स्तुतर्तव्या॥ चैत्रेणाप्यने पक्षे रसादी सुवर्थे

व्यापारेवर्तमानत्वान्वयः॥ पक्षमानः पक्षवानित्यादौ चतरनायत्तापरार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तद्वयः॥ आसीत्ता
वा फलव्यापारेणैव॥ विशिष्टममन्वयफलत्वम्॥ एवकारेणैव अन्ययोग्यवच्छेदोऽतस्य योगप्रतियोग्यवच्छेद
मात्रस्य अतिप्रसक्तत्वात्॥ अस्य योगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य शेषत्वैराव्यापारसिद्धिः॥ बाधितत्ववपार्थ
एवेत्यादौ पार्थम्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य अप्रत्यक्षसंगश्च॥ तस्मात्तान्वयात्॥ स्वाम्ययोगव्यवच्छेदत्वेन च श
क्यत्वे स्वस्वत्वस्यानुगतत्वात् रात्पानेत्वं॥ नीलो घटो नास्तीत्योदो नीलघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव पार्थम्येवत्या
दादि पार्थम्ययोगत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतीतेः॥ समानं चेदं कृतो कालान्वयवादीनां॥ धात्वर्थानुकूलव्यापारवि
रहिष्यप्यपि महारूपादौ संयुक्ततादिव्यवहारात् संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतेरनन्वयप्रत्ययस्य व्यापारवाचितेति न स
कर्मकत्वं॥ संयोगस्यादौ धात्वर्थमात्रप्रतीतेर्घजादेः प्रयोगसाधुतामात्रमिति मंडनानुयायिनः॥ तत्र पचतीत्यादौ पा
कानुकूलवर्तमानयत्नानुभवप्रसंगात् फलानुकूलादृष्टवत्पि पचतीत्यादिर्विभागाधनकूल सर्वसंयोगादिमिति नि
श्चितादौ वपित्ततीत्यादेः प्रयोगस्य प्रसंगात् तत्र तत्र तत्कालानुकूलतया व्यापारविशेषणव्यवधार्यः सर्वत्र धात्वर्थान्वयि

६॥
आ. र्थ. त्वमेवकर्त्तृत्वे ॥ संख्यावर्तमानत्वादिके ॥ क्वचिदाश्रयत्वादिकककार्वाणार्था इति गुरुमतमपितत्रतादृशयलाननु
इ भवप्रसंगादनुपादेयमिति ॥ इति शिरोमणिस्तुते आख्यातवादार्थः समाप्तः ॥ श्रीसच्चिदानंदरूपिणिसंकटार्थशा
मस्तु ॥